जानेवारी. १८७७.

निबंधमाला.

अंक ३७.

डॉक्टर जॉन्सन्.

सृजति तावदशेषगुणाकरं
पुरुषरत्नमलंकरणं भुवः ।
तदपि तत्क्षणभंगि करोत्यहो
अहह कष्टमपंडितता विधेः ॥

भर्तृहरि

पुणें,
कृष्णाजी त्रिंबक रानडे यांच्या
'ज्ञानप्रकाश' छापखान्यांत छापिलें.

किंमत चार आणे.

आणखी जे वर्गणीदार झाले त्यांचीं नांवें:—

रा० रा० परशुराम निळकंठ पटवर्धन, सातारा.
,, ,, मोहनराज सदाशिव पंडित, खेड.
,, ,, बाळाजी गणेश जोशी, एडें.
,, ,, दाजी बल्लाळ भावे, पुणें.
————स्टेट लायब्ररी, बडोदें.
,, ,, वामन रामचंद्र ओक, ठाणें.
,, ,, गजानन हरी नारुरकर, विटें.
————नेटिव लायब्ररी, खडकाळें.
,, ,, दानय्या बिन् षडक्षरय्या साळी, रबकवी.
,, ,, भगवंत दाजी भाटे, उतुर.
,, ,, गोविंद बाळकृष्ण मुळे, करमाळें.
,, ,, हरि रामचंद्र भाटवडेकर, राजेवाडी.
,, ,, बळवंतराव काशीनाथ अग्निहोत्री, दारदा.
,, ,, सखाराम मोरेश्वर चितळे, ठाणें.
————नेटिव लायब्ररी, मालेगांव.
,, ,, अनंत परशुराम खरे, चिखली.
,, ,, रामचंद्र विनायक फडके, खेड.
,, ,, शिवराम कृष्णराव देशमुख, जनून.
,, ,, कृष्णराव श्रीनिवास हत्तीबेळगलकर, पुणें.
,, ,, त्रिंबक जनार्दन कुळकर्णी, केळवें.
,, ,, व्यंकटेश बापूजी केतकर, अंकोला.
,, ,, कृष्णाजी लक्ष्मण देसाई, अष्टें.
,, ,, गोपाळ गोविंद, ठाणें.
,, ,, रामचंद्र केशव बागाईतकर, मुंबई.
,, ,, कृष्णाजी केशव फडके, पुणें.

१ — चिपळूणकर वि

२५०५

८००३

विषयक्रम.

ता० ७ एप्रिल १८७७.

निबंधमाला.

अंक ३७

डॉक्टर जॉन्सन्.

सृजति तावदशेषगुणाकरं
पुरुषरत्नमलंकरणं भुवः।
तदपि तत्क्षणभंगि करोत्यहो
अहह कष्टमपंडितता विधेः॥ *

नीतिशतक.

१. गेल्या अंकांत प्रस्तुत विख्यात ग्रंथकारास राजाश्रय कसा मिळाला तो प्रकार सांगितला. ही गोष्ट घडल्यापासून **जॉन्सन्**चा येथवरचा क्रम अगदीं पालटून गेला. सकाळीं निजून उठल्याबरोबर आज भोजनाची तजवीज काय ही काळजी जी त्याच्या समोर नित्य उभी राहात असे ती आतां नाहींशी झाली. त्याच्या मनास मानेल त्याप्रमाणें केवळ स्वतंत्रतेनें वागण्यास तो आतां मुकत्यार झाला. यापूर्वीं त्याची बायको व आई यांचा खर्च त्यास चालवायाचा असे; पण आतां तो अगदीं एकेकटा राहिल्यामुळें त्यास कोणत्याही प्रकारचें बंधन उरलें नाहीं. या वेळेस त्याची विद्वत्वकीर्ति ही स्थाईक झाल्यासारखी होऊन तत्कालीन पंडितमंडळांत तो सर्वानुमतें अग्रगण्य ठरला, व येथपासून पुढील वीस वर्षें मोठमोठे विद्वान् व नामांकित ग्रंथकारही त्याच्याशीं स्पर्धा करण्याचें टाकून देऊन त्याचें वक्तृत्व शिष्यवर्गाप्रमाणें भक्तिपुरःसर ऐकूं लागले. हीं वीस वर्षें **जॉन्सन्**च्या एकट्याच्या संबंधानेंच काय, पण एकंदर इंग्लंड देशाच्या संबंधानेंही चांगलीं ध्यानांत ठेवण्यासारखीं आहेत. त्यांत राजकीय प्रकरणीं मोठमोठाल्या उलाढाली होऊन एक जबरदस्त राज्यक्रांति झाली; व प्रस्तुत ग्रंथकाराची ख्याति शिखरास जाऊन पोंचून त्याचे कित्येक अत्यंत लोकमान्य ग्रंथ प्रसिद्ध झाले.

---

* "संपूर्ण गुणांनीं मंडित व पृथ्वीस भूषणभूत अशा पुरुषरत्नास निर्माण करून त्याचें जीवित केवळ क्षणभंगुर करून टाकतो, हा ब्रह्मदेवाचा केवढा वेडेपणा आहे!"

२. जॉन्सन्च्या येथवर सांगितलेल्या क्रमांत व यापुढें जो सांगायाचा त्यांत दुसरा एक मोठा विशेष असा आहे कीं, या पुढचा त्याचा काळ प्रायः वाक्पांडित्य करण्यांत गेला. येथपर्यंत जसें त्यास ग्रंथरचनेचें काम केवळ अगत्याचें होतें,—कां कीं, त्याशिवाय उपाशी मरायाचीच पाळी यावयाची,—तसें इतःपर नसल्यामुळें, व वादप्रतिवादाची त्यास स्वभावतःच पराकाष्ठेची हौस असल्यामुळें, ती त्यानें यापुढील वीस वर्षांत यथेच्छ पुरवून घेतली. त्याच्या नांवावर सुमारें साठ सत्तर वर्षें पुढें चाललेला जो 'क्लब्' तो त्यानें याच वेळेस स्थापला. यांत त्या वेळचे मोठमोठे नामांकित पुरुष होते; ते **बर्क्**, **गिबन्**, **ग्यारिक्**, **गोल्ड्स्मिथ्**, **रेनॉल्ड्स्**, प्रख्यात वक्ता **फॉक्स्**, प्रसिद्ध भाषाभिज्ञ **सर् विल्यम् जोन्स्** इत्यादि होत. ही मंडळी दर आठवड्यास एकदां एके ठिकाणीं जमत असे. त्या वेळेस जेवायाची तयारी केली असून तें काम व संभाषण हीं दोन्ही बरोबर सुरू होत. वरच्या सारखी मंडळी एकत्र झाली असतां जें भाषण होत असेल त्याची वाचकांस सहज कल्पना करतां येईल. या पंडितमंडळांत निरनिराळे विषय निघत; पण ते प्रायः इंग्रेजी भाषेंतील नव्या जुन्या ग्रंथकारांविषयींचे असत. एकादा नवा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला असतां त्यावर वरील सभेंत अवश्य चर्चा होत असे; व तींत त्याच्या गुणावगुणांचाही निर्णय तेव्हांच होऊन तो साऱ्या लंडनभर लवकरच होई. तेणेंकरून नव्या ग्रंथांच्या साऱ्या प्रती भराभर खपून जाणें किंवा त्या वाण्यांच्या दुकानीं जाऊन पडणें हा सोक्षमोक्ष होण्यास उशीर लागत नसे. असो; तर **जॉन्सन्** ज्या मंडळीचा अध्यक्ष होता ती अशा तऱ्हेची होती.*

---

* वरील अतिविख्यात मंडळीविषयीं मेकॉलेनें लिहिलें आहे:—

"In 1764 was formed a club, which gradually became a formidable power in the Commonwealth of letters. The verdicts pronounced by this conclave on new books were speedily known all over London, and were sufficient to sell off a whole edition in a day, or to condemn the sheets to the service of the trunk-maker and the pastry-cook. Nor shall we think this strange when we consider what great and various talents and acquirements met in the little fraternity. Goldsmith was the representative of poetry and light literature, Reynolds of the arts, Burke of political eloquence and political philosophy. There too were Gibbon, the

हींतील मुख्य मुख्य सभासदांची बरीच माहिती यापूर्वी प्रसंगवशात् दिलेलीच आहे. यास्तव प्रस्तुत स्थलीं त्यांपैकीं एकाचा वृत्तांत मात्र येथें विशेषतः देतों. हा सभासद **जॉन्सन्**चा प्रसिद्ध चरित्रकार **बॉस्वेल्** हा होय. ज्याची गणना चरित्रकारांत अग्रेसरत्वेंकरून करतात, व ज्यानें भाषणांचीं भाषणें समर्पक व मनोवेधक रीतीनें उतरण्याची अपूर्व कला प्रगट केली, त्याची हकीकत आमच्या वाचकांस समजणें अवश्य होय.

२. **बॉस्वेल्** हा स्कॉटलंडांतील एका जहागिरदाराचा मुलगा होता. याच्या बापाकडे तेथील सेशन जज्जाचें काम असून **बॉस्वेल्** यासही त्यानें कायदे शिकण्याकडेच पहिल्यापासून घातलें होतें. तरी त्याचा स्वभाव कांहींसा हूड व हौसी असल्यामुळें वरचाच अभ्यास त्यानें सारखा चालविला नाहीं. कांहीं वेळ लष्करी खात्यांत शिरून कांहीं वर्षें फ्रान्स, इटाली, स्वित्सलँड, कॉर्सिका वगैरे देशांतून त्यानें मुशाफरी केल्या. त्यास लहानपणापासून विद्येचा भारी शोक असे. निरनिराळ्या विषयांवर पुस्तकें वाचावीं व मोठमोठ्या विद्वानांचा स्नेह संपादन करावा, याचा त्यास अतिशयित नाद असे. त्या वेळच्या इंग्लंडांतल्याच काय, पण दूरदूरच्या देशांतल्या महान् महान् पंडितांचाही परिचय त्यानें जोडला होता. याचा अभ्यास पुरा झाल्यावर यानें बापाच्या इच्छेप्रमाणेंच वकिलीचा धंदा पतकरला. एडिन्बर्गच्या पार्लमेंटांत हा मोकद्दमे चालवीत असे; व त्याची त्या वेळेस ख्यातिही पुष्कळ होती. पुढें बापाच्या मरणानंतर त्याची जहागीर याजकडे आली. हिचा उपभोग दहा पंधरा वर्षें घेऊन शेवटचा काळ त्यानें संतति संपत्ति व कीर्ति या ऐश्वर्यानें युक्त होत्साता घालविला.

---

greatest historian, and Jones, the greatest linguist, of the age. Garrick brought to the meetings his inexhaustable pleasantry, his incomparable mimicry, and his consummate knowledge of stage-effect. To predominate over such a society was not easy; yet even over a such society Johnson predominated. Burke might indeed have disputed the supremacy to which others were under the necessity of submitting. But Burke, though not generally a very patient listener, was content to take the second part when Johnson was present; and the club itself, consisting of so many eminent men, is to this day (1856) popularly designated as Johnson's club."

बॉस्वेल्ची **जॉन्सन्** याशीं प्रथमतः जी ओळख झाली ती १७६३ सालीं झाली. या वेळेस त्याचें वय सारें बावीस वर्षांचें होतें. तरी इतक्या वयांत ही त्यानें इतकें ज्ञान संपादन केलें होतें व त्यास विद्येची इतकी अभिरुचि होती, कीं **जॉन्सन्** हा बराच वयातीत झाला असतां व त्याचा स्वभाव तुसडा असतां, दोघांचा लवकरच अतिशयित परिचय जडून पक्का स्नेह जमला.* **जॉन्सन्** सारख्या वृद्ध व सर्वमान्य होऊन बसलेल्या महापंडितानें ज्यास बरोबरीनें बोलायाला चालायाला योग्य असा मित्र निवडला, व इतर सर्वांहून जो त्यास लवकरच अतिशयित प्रिय झाला, तो केवळ महामूर्ख व महानीच असेल हें मुळींच संभवत नाहीं. तरी **मेकॉले** साहेबांनीं या बिचाऱ्या चरित्रकारावर जो कडाका उडवून दिला आहे व त्याची जी फटफजिती करून दिली आहे ती पुष्कळांस माहित असेलच. असो; या संबंधानें या पुढें लिहावयाचेंच आहे. या दोघा मित्रांचा वर सांगितल्याप्रमाणें जो एकदां संबंध जडला तो थेट **जॉन्सन्**च्या हयातीच्या अखेर पर्यंत म्हणजे सुमारें बावीस वर्षें राहिला. इतक्या काळांत त्यांचे अनेक भाषणादि प्रसंग झाले. एकदां तर दोघांनीं एक दूरचा प्रवास केला; व शिवाय दर वर्षीं **बॉस्वेल्** हा आपल्या देशाहून इंग्लंडास जेव्हां येई तेव्हां वर सांगितलेल्या 'क्लब्'च्या वगैरे ठिकाणीं **जॉन्सन्** व त्याचें मित्रमंडळ यांचा त्यास समागम होई. या खेरीज **जॉन्सन्**चा व त्याचा अगदीं घरोबा जमला असल्यामुळें दोघांचें खाजगी रीतीनें जें संभाषण होई तें निराळेंच. **बॉस्वेल्** हा अगदीं मोकळ्या मनाचा व मोठा लाघवी असल्यामुळें, व **जॉन्सन्** हा एकेकटा असून शिवाय पूर्वीं सांगितलेला जो मेंदूचा विकार त्याच्या पासून त्यास वारंवार पीडा होत असल्यामुळें, तें परस्परांस अत्यंत इष्ट असत. **बॉस्वेल्** यास या महापंडिताचें वक्तृत्व सेवन करण्याची व प्रत्येक विषयावर त्याचीं काय काय मतें आहेत तीं समजून घेण्याची अतोनात इच्छा होती; व इकडे **जॉन्सन्** यासही कोणी भाविक श्रोता मिळाला असतां चंद्रसमुद्रन्यायानें त्याच्या वाणीस मोठें भरतें येई. त्यानें पन्नास वर्षें जगाचा अनुभव घेतला होता, व हजारों ग्रंथांचें त्यास अवलोकन झालें होतें. शिवाय त्याची बुद्धि

* जॉन्सन्ची व त्याच्या भावी चरित्रकाराची जी पहिली भेट झाली तिची हकीकत मोठी चमत्कारिक आहे. ती बॉसवेल्च्या ग्रंथांतून वाचण्यास आमच्या इंग्रेजी जाणणाऱ्या वाचकांस शिफारस केल्यावांचून राहवत नाहीं.

स्वभावतःच परम सूक्ष्म व शोधक होती, यास्तव कोणी कसलाही वाद काढला तरी त्यावर तो इतक्या उत्तम तऱ्हेची चर्चा करी, कीं एक शब्दही इकडचा इकडे न करतां याचें भाषण खुशाल छापायाला पाठवावें.* असो; तर याप्रमाणें वीस वर्षें पावेतों **बॉस्वेल्नें जॉन्सन्**च्या व त्याच्या मित्रमंडळीच्या भाषणरत्नांचा जो मोठ्या श्रमानें व आस्थेनें आपणापाशीं संग्रह करून ठेवला होता तो त्यानें सरते शेवटीं चरित्ररूपानें मोठ्या चातुर्यानें ग्रथित करून साऱ्या जगास प्रगट केला.

येथें प्रसंगवशात् **बॉस्वेल्**च्या स्वभावाविषयीं व योग्यतेविषयींही कांहीं लिहिलें पाहिजे. याचें कारण वर सांगितलेंच आहे कीं, **मेकॉले** साहेबांनीं **जॉन्सन्**विषयींच्या दोन लेखांत व इतर ठिकाणींही प्रस्तुत चरित्रकार हा मूर्खांतला मूर्ख व पाजींतला पाजी असें जगजाहीर करून टाकलें आहे; व त्यांच्या लेखांत समयविशेषीं सत्याचा किती अत्यल्प अंश असतो हें अद्याप चोहोंकडे पुरतेपणीं माहीत झालें नसल्यामुळें वरील समजूतच पुष्कळांच्या मनांत खिळून राहिली असेल यांत संशय नाहीं. या महान् टीकाकारानें **बॉस्वेल्** यास त्याच्या परिश्रमांबद्दल जें बक्षीस दिलें आहे त्याचा सारांश येणेंप्र-

---

* जॉन्सन्च्या वावदूकत्वाविषयीं मेकॉलेचा अभिप्राय येणेंप्रमाणें आहेः——

"The influence exercised by Johnson's couversation, directly upon those with whom he lived, and indirectly upon the whole civilized world, was altogather wlthout a parallel. His colloquial talents were indeed of the highest order. He had strong sense, quick discernment, wit, humour, immense knowledge of literature and life, and an infinite store of curious anecdotes. Every sentence which dropped from his lips was as correct in structure as the most uicely balanced period of the Rambler. He utterd his short, weighty, and pointed sentences with a power of voice, and a justness and energy of emphasis, of which the effect was rather increased than diminished by the rollings of his huge form, and by the asthmatic gaspings and puffings in which the peals of his eloquence generally ended. To discuss questions of tasts, of learning, of casuistry, in language so exact and so forcible that it might have been printed without the alteration of a word, was to him no exertion, but a pleasure. He loved, as he said, to fold his legs and have his talk out."

माणे आहे. " **बॉस्वेल्** हा पहिल्या प्रतीचा ढ होता; त्याला अक्कल कशी ती आल्या जन्मांत कधींच आली नाहीं; चातुर्य, तर्कशक्ति, रसिकता, इत्यादि गुणांचा त्यास गंधही नव्हता. शिवाय कोणी मोठा पाहिला कीं, त्याची थुंकी झेलायाला लागावें, रिकाम्या उलाढाल्या करीत असून चोंबडेपणा करावा, इकडची चुगली तिकडे व तिकडची इकडे सांगावी, अशा प्रकारचा हा अगदीं बेशरम, हलकट, पोरकट असा मनुष्य होता. " याप्रमाणें आरंभीं ज्याच्या ग्रंथाचें येवढें महात्म्य वर्णिलें आहे, त्याच्या सर्व गुणांची एका सपाटयास धुळधाण करून देऊन पुढें तर वरील टीकाकर्त्यानें जी एक मौज सांगितली आहे ती वाचून तोंडांत बोट घातल्याशिवाय राहावत नाहीं ! ही आश्चर्यकारक गोष्ट ही कीं, ' **बॉस्वेल्** हा वर सांगितल्याप्रमाणें बडा शंख होता म्हणून त्याच्या हातून येवढा ग्रंथ तयार झाला ' !!! * ही आमच्या साहेबांची कोटी मागें कित्येक जे विलायती तर्क आम्हीं आपल्या वाचकांस सादर केले आहेत त्यांच्या वर्गांत ठेवण्यासारखीच आहे. महामूर्खत्व हें उत्तम ग्रंथरचनेचें कारण कसें होऊं शकेल हें आम्हांस कळत नाहीं. आमचा तर अद्याप असा समज आहे कीं,

न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ।

"विचित्रप्रभा मिरवणारें तेज पृथ्वीच्या पृष्ठभागापासून कधींही निर्माण व्हावयाचें नाहीं." उघडच आहे कीं, अभावरूप कारणापासून भावरूप कार्य कसें निष्पन्न होईल? मूर्खत्वापासून ज्ञानवत्त्वाचा प्रादुर्भाव होणें हें अंधकारापासून प्रकाशाचा उदय होण्यासारखें वस्तुगत्याच अशक्य होय !

प्रस्तुत चरित्रकाराविषयींच्या वरील उल्लेखांवरून **मेकॉले** साहे-

---

* "If Boswell had not been a great fool, he would never have been a great writer. Without all those qualities which made him the jest and torment of those among whom he lived, without the officiousness, the inquisitiveness, the effrontery, the toad-eading, the insensiblity to all reproof, he never could have produced so excellent a book .... He had, indeed, a quick observation and a retentive memory. These qualities, if he had been a man of sense and virtue, would scarcely of themselves have sufficed to make him conspicuous; but because he was a dunce, a parasite, and a coxcomb, they have made him immortal!"

बांच्या मनावर दुष्ट ग्रहांचा अमल किती चालत असे, व त्या अंमलांत ते कोठपर्यंत भरकटत जात हें आमच्या वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल, **जॉन्सन्** हा राजपक्षाचा असून लोकपक्षीय लोकांचा तो अत्यंत द्वेष करीत असे, व शिवाय **मेकॉलेच्या** घरचीं प्रतिदैवतें जीं **शेक्सपीयर** व **मिल्टन्** त्यांशीं वरील पंडितानें जागोजाग विरोधभक्ति प्रगट केली आहे, इत्यादि अनेक कारणांवरून **जॉन्सन्** विषयीं वरील ग्रंथकाराच्या मनांत मोठेंसें प्रेम नव्हतेंच; यास्तव **बॉसवेल्**च्या ग्रंथाविषयीं लिहिण्याचा जेव्हां प्रसंग आला, तेव्हां 'शिष्यापराधे गुरोर्दंड:' या न्यायाचा विपर्यय करून बिचाऱ्या शिष्यावर वरील टीकाकारानें आपली लेखणी खूप मनमुक्त झाडून घेतली. पण हा धडाका उडवून देण्यापूर्वीं त्यानें हें लक्षांत कसें आणलें नाहीं कोण जाणें, कीं **बॉस्वेल्** हा केवढाही महामूर्ख असला, तरी मोठमोठ्या शहाण्यांचे ग्रंथ जेव्हां पार धुळीस मिळून गेले असतील तेव्हांही त्याचा आजच्या प्रमाणेंच कोरा करकरीत राहील! त्याप्रमाणेंच **जॉन्सन्**विषयीं सदरील चरित्रकाराच्या ज्या वृत्ति होत्या, व ज्या त्यानें पदोपदीं प्रकृत ग्रंथांत मोकळ्या मनानें प्रगट केल्या आहेत, त्या केवळ त्याच्याच ठायीं वास करीत होत्या असें नाहीं. **बर्क्**सारख्यांनीं ही ज्याच्याशीं नम्रत्वेंकरून शिष्यभाव प्रगट करावा, तसाच येवढा वक्ता **फॉक्स्** व येवढा प्रचंड इतिहासकार **गिबन्** पण त्यांसही ज्याच्याशीं बोलण्याचा धाक वाटत असे,* त्याच्या पुढें **बॉस्वेल्** सारख्यानें आपला कितीही नीचभाव प्रगट केला, व त्याविषयींची पूज्यता कितीही नम्रभावानें प्रदर्शित केली, तरी त्यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. सारें जग ज्यांच्या बुद्धिवैभवानें चकित होतें व ज्यांची कीर्ति गातें, त्यांच्याविषयीं पूज्यता मनांत धरणें व ती व्यक्त करणें हें जर नीचपणाचें व मूर्खत्वाचें दर्शक होय; तर **मेकॉले** साहेब स्वत: वरील दोषांपासून सुटतील असें नाहीं. त्यांनींही स्वत:ची प्रेमाची व भक्तीची उकळी **बॉसवेल्**हून ज्यास्त आवरून धरलेली कोठेंही दृष्टीस पडत नाहीं. पुष्कळ ठिकाणीं असें मात्र नजरेस येतें कीं, त्यांची

* गिबन् जॉन्सन्च्या मंडळींत नेहमीं असतां दोघांचें भाषण झालेलें फारसें आढळत नाहीं. फॉक्सविषयीं तर बॉस्वेल्नें असें लिहिलें आहे:—

"It has been observed and wondered at, that Mr; Charles Fox never talked with any freedom in the presence of Dr. Johnson; though it is well-kuown, and I myself can wituess, that his conversation is various, fluent, and exceedingly agreeable."

दृष्टि प्रेमाश्रूंनीं अत्यंत व्याप्त होऊन त्यांस गुणदोषांचें भान यथास्थित होत नाहीं. हें प्रेमांधत्व प्रस्तुत महामूर्ख चरित्रकाराच्या ग्रंथांत फारच क्वचित् आढळेल.*

असो; तर बॉस्वेल्च्या गुणांचें व योग्यतेचें यथास्थित ज्ञान वरील टीकाकर्त्यास मुळींच झालें नाहीं, किंवा तें त्यानें प्रगट तरी केलें नाहीं, असें म्हणणें भाग आहे. तें सदरील चरित्र वाचलें असतां कोणासही सहज होणारें आहे. सदरील चरित्रकाराचा पहिला मोठा गुण म्हटला म्हणजे गुणाची पारख व चहा होय. मोठमोठ्या विद्वानांचा व नामांकित पुरुषांचा समागम करण्याविषयीं त्याची उत्कंठा येवढी प्रबळ असे कीं, तो स्वतः थोर

---

* बॉस्वेल्च्या ज्या वृत्तींस मेकॉले साहेबांनीं वरील कुत्सित नांवें दिलीं आहेत त्याच पुढील उताऱ्यांत स्पष्ट दिसतात:——

"We must conclude. And yet we can scarcely tear ourselves away from the subject. The days immediately following the publication of this relic of Milton appear to be peculiarly set apart, and consecrated to his memory. And we can scarcely be censured if, on this his festival, we be found lingering near hic shrine, how worthless soever may be the offering which we bring to it. While this book lies on our table, we seem to be contemporaries of the writer. We are transported a hundred and fifty years back. We can almost fancy that we are visiting him in his small lodging; that we see him sitting at the old organ beneath the faded green hangings; that we can catch the quick twinkle of his eyes, rolling in vain to find the day; that we are reading in the lines of his noble countenance the proud and mournful history of his glory and his affliction. We image to ourselves the breathless silence in which we should listen to his slightest word, the passionate veneration with which we should kneel to kiss his hand and weep upon it, the earnestness with which we should endeavour to console him, if indeed such a spirit could need consolation, for the neglect of an age unworthy of his genius and his virtues, the eagerness with which we should contest with his daughters, or with his Quaker friend Elwood, the privilege of reading Homer to him, or of taking down the immortal accents which flowed from his lips."

Essay on Milton.

कुलांत निपजला असता व त्याचा त्याला अभिमान वाटत असतां **जॉन्सन**-सारख्या कंगाल मनुष्यांशीं सुद्धां आपण होऊन तो स्नेह करी. ईश्वरदत्त गुणांनीं जे श्रेष्ठ त्यांच्या पुढें केवळ कुलपरंपरेनें आलेल्या वैभवाचा श्रेष्ठपणा केवळ तुच्छ होय ही थोर समजूत अगदीं तरुणवयापासून त्याची दृढ झालेली होती. हें तर काय, पण त्याची गुणग्राहकता अशी असे, व गुणिजनांविषयीं इतकी पूज्यता त्याचे ठायीं वागत असे, कीं कोणाशीं त्याचा केवढाही मतविरोध असला तरी केवळ गुणावर नजर देऊन तो त्यास चाहत असे, व त्याच्या स्नेहाची इच्छा करी. प्रत्यक्ष **जॉन्सन्**चेंच जरी उदाहरण घेतलें, तरी त्याचें व त्याच्या चरित्रकाराचें सर्वांशीं ऐकमत्य होतें असें नाहीं. राज्य-प्रकरणाविषयीं व निरनिराळ्या ग्रंथकारांच्या योग्यतेविषयीं वगैरे त्यांचा बेबनावच असे. हा मतभेद **जॉन्सन्**विषयीं **बॉसवेल्**ची येवढी सप्रेम भक्ति असतां त्यानें जेथें जेथें स्पष्ट बोलून दाखविला आहे, किंबहुना 'दोषा वाच्या गुरोरपि' या न्यायास अनुसरून त्यास स्थलविशेषीं दूषणेंही दिलीं आहेत. असो; तर स्नेहास विघात करणारीं जीं कारणें सामान्यतः जगांत दृष्टीस पडतात त्यांचा प्रस्तुत चरित्रकारावर बिलकुल अंमल न चालून 'हंसो यथा क्षीरमिवांबुमध्यात्' याप्रमाणें ग्राह्य जेवढा अंश तेवढा ज्याच्या त्याच्यापासून काढून घेण्याचा हातोटी त्यास फार चांगली साधली होती. दुसरा गुण विलक्षण स्मरणशक्ति. ही प्रस्तुत ग्रंथकर्त्याच्या कृतीवरून कोणासही स्पष्ट दिसणार आहे. दोन तीन मनुष्यांचें एक अर्धी घटका परस्पर संभाषण झालें असतां तें शब्दशः दुसऱ्यास सांगायाचें असल्यास त्या सांगणारास केवढी पंचाईत पडेल याची कोणासही स्वतःच्या अनुभवावरून सहज कल्पना करतां येईल. मग **जॉन्सन्**सारख्याचें त्याच्या विद्वान् मित्रमंडळीशीं मोठमोठ्या प्रौढ व गहन विषयांवर सविस्तर होणारें भाषण ज्यानें ध्यानांत धरून नंतर घरीं गेल्यावर लिहून ठेवावें, त्याच्या स्मरणशक्तीचा कोणास चमत्कार वाटणार नाहीं? **बॉसवेल्** यासही पहिल्या पहिल्यानें हें काम भारी जड जाऊन त्यानें **जॉन्सन्**च्या भाषणांचा नुसता सारांश दिलेला आहे; पण पुढें क्रमाक्रमानें प्रस्तुत महापंडिताची भाषणपद्धति जशी त्यास अत्यंत परिचित होऊन गेली व भाषणें उतरून ठेवण्याच्या कलेंत तो घटावत गेला, तसतसें तें त्यास स्वल्प वाटून तो मोठमोठालीं भाषणें सुद्धां क्रमवार यथास्थित लिहून ठेवूं लागला. हा त्याचा अचाट उद्योग, कीं जो त्यानें वीस वर्षे सारखा चालविला होता,

त्यावरून **जॉनसन**चें वक्तृत्व सर्व लोकांत प्रसिद्ध करण्याची त्याची केवढी उत्कंठा असावी ती स्पष्ट होते. तशीच वरील भाषणांविषयीं ही ही पहिल्यापासून प्रसिद्धि आहे, कीं त्यांत चरित्रकारानें आपण होऊन पदरचा एक शब्दही घातला नाहीं. आपल्या गुरुप्रमाणेंच **बॉसवेल** हा सत्याचा येवढा निःसीम भक्त होता कीं, एका शब्दाचाही पडताळा पाहणें असतां तो साऱ्या लंडनभर फिरे.* पण याहूनही मोठा गुण एक अद्याप सांगावयाचाच आहे; कीं ज्याच्या योगानें प्रस्तुत चरित्रास विलक्षण शोभा आली असून तो तसा दुसऱ्या कोणत्याही ग्रंथकाराचे ठायीं आढळत नाहीं. हा गुण मनुष्यस्वभावाचें ज्ञान होय. **जॉन्सन्** व त्याचें मित्रमंडळ यांच्या स्वभावांची व गुणांची **बॉस्वेल्** यास इतकी उत्तम पारख होती कीं, प्रत्येकाचें चित्र **रेनॉल्डस**च्या तजबिरींत जसें अगदीं रेखलेलें उतरलें आहे त्याप्रमाणेंच त्यांच्या मनाची तजबीर वरील चरित्रकारानें जणों काय अगदीं हुबेहूब काढून दिली आहे. आजपर्यंत पुष्कळ अतिविख्यात मनुष्यांचीं चरित्रें मोठमोठ्या नामांकित ग्रंथकर्त्यांनीं लिहिलीं आहेत; म्हणजे **सॉक्रेटीस, झिनोफन्** यांच्या वेळेपासून तों थेट या काळपर्यंत.† पण हीं सर्व '**जॉन्सन्**च्या चरित्रा'-पुढें केवळ रद्द होत ! त्यांत मुख्य नायकाचें व त्याच्या मंडळाचेंच काय; पण त्या अवघ्या काळाचें प्रतिबिंब इतकें उत्तम उठलें आहे कीं, तसा प्रकार इतरत्र कोठेंही नाहीं. ही कला प्रस्तुत चरित्रकारास पूर्ण साधल्याबद्दल पुष्क-

---

* सर जॉशुआ रेनाल्डस् हा जॉन्सन्चा परमस्नेही असून बॉस्वेलचाही त्याच्याशीं वरील संबंधास्तव अत्यंत परिचय असे. प्रस्तुत चरित्र प्रथमतः त्यालाच नजर केलें होतें. त्याचें वरील ग्रंथाच्या संबंधानें मत पुढील उताऱ्यांत दाखल केलेलें आहे:——

"Sir Joshua Reynolds told me at his table, immediately after the publication of this book, that every word of it might be depended upon as if given on oath. Boswell was in the habit of bringing the proof-sheets to his house, previously to their being struck off; and if any of the company happened to have been present at the conversation recorded, he requested him or them to correct any error; and not satisfied with this, he would run over all London for the sake of verifying any single word which might be disputed."— Wordsworth.

† अगदीं नुकता अशा तऱ्हेचा झालेला ग्रंथ 'मेकॉलेचें चरित्र' हा होय. हा पांच सहा महिन्यांपूर्वीं वरील ग्रंथकाराच्या पुतण्यानें प्रसिद्ध केला आहे.

ळांनीं याची अतिशयित तारीफ केली आहे, व त्याच्या ग्रंथाची लोकमान्यता अद्याप पहिल्यासारखी असल्याचें बीज तेंच होय. खुद्द **जॉन्सन्**नेंही वरील गुणाबद्दल आश्चर्य प्रदर्शित केलेलें व आपल्या वक्तृत्वाचा मासला इतक्या उत्तम तऱ्हेनें जगास प्रसिद्ध होणार हें पाहून त्यास अत्यंत आनंद झालेला प्रस्तुत चरित्रांतच दाखल झाला आहे.

तर यांप्रमाणें प्रस्तुत ग्रंथकाराचा विख्यात चरित्रकार **बॉस्वेल्** याची व त्याच्या ग्रंथाची हकीकत आहे. ही इतकी सविस्तर देण्याचें कारण एक तर असें आहे कीं, प्रस्तुत चरित्र ज्याच्या योगानें साऱ्या जगास उपलब्ध झालें त्याचा वृत्तांत अशा स्थळीं देणें उचित होय; आणि त्यांतून त्याची निर्भर्त्सना **मेकॉले**सारख्यानें केली असल्यामुळें त्याची वास्तविक योग्यता प्रगट करणें तर अवश्य होय. याखेरीज आमच्या देशाचे दूषक जे वरील साहेब त्यांची स्वदेशीयाच्या संबंधानेंही किती सत्यनिष्ठा व यथार्थबुद्धि आढळते याचाही थोडासा चमत्कार वरील लेखावरून दिसून येणार आहे.* असो; आतां यापुढें **जॉ-**

* वर जो आम्ही बॉस्वेल्च्या कैवारानें मजकूर लिहिला आहे तो केवळ स्वतःच्या बुद्धीनें लिहिला नसून प्रस्तुत महासूर्ख चरित्रकाराची पुष्कळ मोठमोठ्या विद्वानांनीं स्तुति केली आहे हें दाखविणें फार कठीण आहे असें नाहीं. पण वरील सर्व अभिप्राय विस्तारभयास्तव येथें दाखल करतां येत नाहींत. यास्तव वरील खंडनाच्या समर्थनार्थ दोनच उतारे पुढें देतों:——

" We owe the great riches of the English Author's remains to the curiosity excited dy his lively and pointed conversation, and the happy accident of his living for the latter part of his life in the society of a person eminently qualified, both by his tastes and his habits, to afford that curiosity an unlimited gratification. In the grateful remembrance of all who relish the pleasures of refined social intercourse, with the name of Johnson is associated that of Boswell, as indissolubly as are those of Plato and Xenophon with the more remarkable name of Socrates in the minds of all who love philosophy; and there is perhaps added a zest to the collections of the English writer which the Athenian records possess not. We see the amiable and lively historian figuring always in the group with his more stern idol; affording relief, by contrast, to the picture of the sage, and amusing by his own harmless foi-

(पुढें चालू.)

नसनच्या आयुष्यांत विशेष म्हणण्यासारख्या कोणत्या गोष्टी घडल्या त्या क्रमानें सांगतो.

(मागील पृष्ठावरून.)

bles, which he takes a pleasure in revealing, as if he shared the gratification he was preparing for his unknown reader. His cleverness, his tact, his skill in drawing forth those he was studying, his admirable good humour, his strict love of truth, his high and generous principle, his kinduess towards his friend, his unvarying but generally rational piety, have scarcely been sufficiently praised by those who nevertheless have been ready, as needs they must be, to acknowledge the debt of gratitude due for perhaps the book, of all that were ever written, the most difficult to lay down once it has been taken up !"

Lord Brougham.

बॉस्वेलचें महामूर्खत्व हें त्याच्या उत्कृष्ट ग्रंथरचनेचें कारण होय हें जें मेकॉलेचें म्हणणें त्यावर एका नामांकित ग्रंथकारानें येणेंप्रमाणें चर्चा केली आहे:——

" *Bad* is by its nature negative, and can do *nothing* ; whatsoever enables us tc *do* anything is by its very nature *good*. Boswell wrote a *good* book because he had a heart and an eye to discern wisdom, and an utterance to render it forth ; because of his free insight, his lively talent ; above all of his love and childlike openmindedness. Towards Johnson, his feeling was not sycophancy, which is the lowest, but reverence, which is the highest, of human feelings. None, but a *reverent* man—whieh so unspeakably few are—could have found his way from Boswell's invironment to Johnson's: if such worship for real God-made superiors shewed itself also as worship for apparent tailor-made superiors, even as hollow interested mouth-worship for such,—the case, in this composite human natnre of ours, was not miraculous, the more the pity ! But for ourselves, let every one of us cling to this last article of faith, and know it as the beginning of all knowledge worth the name,—that neither James Boswell's good book, nor any other good thing, in any time or in any place, was, is or can be performed by any man in virtue of his *badness*, but always and solely in spite thereof."

Carlyle's Miscellanies.

४. यापुढें प्रस्तुत चरित्रांतील विशेष सांगण्यासारख्या गोष्टी म्हटल्या म्हणजे **जॉन्सन**ची एक मोठी मुशाफरी व त्यानें प्रसिद्ध केलेले चार पांच ग्रंथ हे होत. ही मुशाफरी तो व **बॉस्वेल्** या दोघांनीं मिळून केली. **बॉस्वेल्**च्या मनांत फार दिवसांपासून होतें, कीं **जॉन्सन्**नें आपल्या देशास यावें; व **जॉन्सन**नेंही लहानपणीं हिब्रैडीज् बेटांविषयीं वर्णन वाचलें असल्यामुळें तेथील लोकस्थिति पाहण्याविषयीं त्यास फार इच्छा होती. पण त्याची प्रकृति मूळची सुस्त असल्यामुळें व फार दिवसांनीं त्यास स्वास्थ्य प्राप्त होऊन तो सुखावल्यामुळें, शिवाय साठी उलटून जाऊन तो बराच वयातीत झाला असल्याकारणानें वरील त्याचा संकल्प इतःपर कधींही सिद्धीस जाईलसें दिसत नव्हतें. पण **बॉस्वेल्**चा फार आग्रह पडल्यावरून सरतेशेवटीं वरील कठीण प्रवास करण्यास तो सिद्ध झाला. वर सांगितलेलीं बेटें स्कॉटलंडच्या पश्चिम किनाऱ्यावर आहेत. तीं अगदीं एकीकडे असून मुळचींच उजाड व नापीक असल्यामुळें तेथील लोक अद्याप अगदीं अडाणी स्थितींत आहेत. गेल्या शतकांत तर त्यांची अवस्था याहीपेक्षां वाईट होती; व प्रवासाच्या सोई तर इतपत होत्या कीं, खाड्या वलांडायास चांगल्याशा होड्या ही मिळूं नयेत व तेथील रुक्ष व रखरखीत मैदानांवरून जाण्यास भक्कमशीं तट्टेंही पैसा खर्चून बसायाला सांपडूं नयेत. याशिवाय ज्या वेळेस वरील गुरुशिष्यांनीं प्रस्थान केलें ती हिवाळ्याच्या आरंभींची असल्यामुळें तसल्या अडाणी मुलखांत तर समुद्रावरची सफर बरीच धोक्याची होती.* पण इतकीं सर्व अनिष्टें असतांही **जॉन्सन्**नें तीं न जुमानतां वरील बेटांतील लोकस्थिति पाहण्याची जी त्यास उत्सुकता होती ती त्यानें तृप्त करून घेतली.

* या प्रवासांत वेळोवेळीं जॉन्सन् किती त्रासून जाई व त्यास किती कष्ट पडले ती सर्व हकीकत बॉस्वेल्नें इत्थंभूत दिलेली आहे. हा प्रवासवृत्तांत बॉस्वेल्नें जॉन्सन्च्या मरणानंतर जरी छापला, तरी त्याचा पुष्कळ भाग त्यानें खुद्द स्वतः प्रवासांतच पाहिला होता; व अशाच प्रसंगीं आपल्या भावी चरित्रकाराच्या वर्णनकलेची त्यानें अनेक वेळां तारीफ केलेली आढळते. असो; वर जीं तट्टें सांगितलीं त्याविषयीं सदरील हकीकतींत असा लेख आढळतो कीं, जॉन्सन्च्या ओझ्यानें मोठीं भक्कम घोडींही बेजार होऊन अगदीं मेटाकुटीस येत. त्याप्रमाणेंच वरील दोघा मुशाफरांवर समुद्रावर असतां एक दोनदां असे प्रसंग गुदरले कीं, ते वादळांत सांपडून ठार झाले अशी वार्ता वर्तमानपत्रांतून चोहोंकडे प्रसिद्ध झाली होती!

दोन अडीच महिने रानोमाळ फिरण्यांत व ठिकठिकाणचे देखावे आणि स्थितिरीति हीं पाहण्यांत त्यानें कालक्रमण केलें. सरते शेवटीं एडिनबरो येथें बॉसवेलच्या घरचा पाहुणचार घेऊन व तद्देशीय अनेक पंडितांचा समागम अनुभवून जॉनसन् आपल्या देशास परत आला.

पुढें लवकरच त्यानें आपल्या प्रवासाची हकीकत लिहून प्रसिद्ध केली. हींत त्यानें त्या देशासंबंधी कांहीं नवे शोध प्रसिद्ध केले आहेत असें नाहीं; तर जागोजाग जें जें त्याच्या दृष्टीस पडलें, व जें जें विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखें त्यास वाटलें, तें तें त्यानें समर्पक व चित्तवेधक रीतीनें वाचकांस कळविलें आहे. या ग्रंथाची अद्यापही बरीच ख्याति आहे, व त्या वेळेस तर कांहीं दिवस विद्वान् लोकांच्या संभाषणास तोच विषय होऊन राहिला होता. स्कॉटलंडांतल्या कित्येक दुराग्रही व असमंजस लोकांस मात्र तो अगदीं नापसंत होऊन त्यांनीं कांहीं काळपर्यंत जॉनसनवर शिव्यांचा वर्षाव चालवला होता. याचें एक मोठें कारण असें झालें कीं, सदरहू ग्रंथांत वर्णनकर्त्यानें स्काटलंड देशाच्या वनश्रीचें वर्णन न करतां त्याच्या दृष्टीस सदरील देशाचा रखरखीतपणा जो आला तो त्यानें साऱ्या लोकांस उघडपणें जाहीर करून टाकला. आपल्या भूमातेची वरील निर्भत्सना केलेली 'ब्रिटिश भूमिके'च्या अभिमानी लेकरांस कशी सहन होईल ?

५. यापुढची प्रस्तुत ग्रंथकाराची कृति शेक्सपीयरची नवीन आवृत्ति होय. या कवीचा वृत्तांत मिळविण्याविषयीं व त्याच्या नाटकांत जीं सहस्रावधि दुर्बोध स्थलें आहेत तीं सुगम करण्याविषयीं आजपर्यंत मोठमोठ्या पंडितांनीं पराकाष्ठेचा उद्योग केला आहे; पण त्यास सांगण्यासारखें अद्याप कांहीं यश आलें नाहीं. जॉनसन्चे परिश्रम या सर्वांतील शेवटले होत. त्यानें प्रस्तुत काळाच्या पूर्वीं सुमारें दहा वर्षें सदरील कवीच्या प्रीत्यर्थ उद्योग करण्याचें सर्वांस जाहीर केलें होतें, व त्याप्रमाणें पुष्कळ लोकांच्या वर्गण्याही त्याच्याकडे येऊन कित्येक वर्षें पडल्या होत्या. पण मध्यंतरीं मागें सांगितलेल्या वर्षासनाचा प्रकार घडून आल्यामुळें जॉनसन्नें वरील काम जें लांबणीवर टाकलें तें वर्षानवर्षें लांबतच चाललें. त्याच्या मित्रांनीं त्यास वारंवार सूचना कराव्या, व त्यानेंही आपला आळस झाडून टाकण्याविषयीं वरचेवर मनोनिग्रह करावा; पण कांहीं नाहीं. सरते शेवटीं तत्कालीन एका कवीनें त्यास खरमरीत मात्रेचा चटका जेव्हां दिला, तेव्हां जॉनसन् खाडदिशीं चांगला जागा होऊन

त्यांची आलस्यनिद्रा पार निघून गेली. हा कवि मागें तेराव्या अंकांत एके प्रसंगीं सांगितलेला **चर्चिल्** होय.* याच्या तडाक्यानें इतकें कार्य झालें कीं, नऊ वर्षें जें काम तसेंच पडलें होतें तें लागलेंच एका वर्षांत समाप्त झालें. असो; या ग्रंथाविषयीं विशेष सांगण्यासारखें कांहीं नाहीं. पूर्वीच्या टीकांहून हींत कांहीं कांहीं ठिकाणीं अधिक टिपा आहेत; व म्हणण्यासारखी एक बरीच मोठी आरंभीं प्रस्तावना आहे. तींत वरील कवीवर कित्येक पंडित जे आक्षेप आणतात त्यांचें युक्तिपूर्वक निरसन असून त्याच्या गुणांचें यथार्थ व समर्पक वर्णन केलें आहे.

६. मागें एके ठिकाणीं सांगण्यांत आलेंच आहे, कीं या वेळेस इंग्लंडांत राजकीय प्रकरणीं पुष्कळ गडबड चालली असून एक मोठी राज्यक्रांतिहि झाली. ही राज्यक्रांति तर जगप्रसिद्धच आहे. हिचा शतसांवत्सरिक महोत्सव गेल्या सालीं अमेरिकेंत गाजला. ही पूर्ण होऊन इंग्लंडास दुसऱ्या महाद्वीपांतील आपल्या वसाहतींवरचा कबजा आपशाच सोडून देणें जेव्हां भाग पडलें, व प्रथमतः केवळ अन्यायानें उपस्थित केलेली जी लढाई तिचा शेवट जेव्हां अत्यंत अपयशाचा झाला, तेव्हां एकंदर लोकांचीं मनें अत्यंत क्षुब्ध होऊन गेलीं. अशा संधीस कित्येक देशहितेच्छु म्हणविणारे पुरुष लोकांस उत्तेजन देण्यास पुढें सरसावले; व त्यांनीं तर अशी दंगल करून दिली कीं, राज्यरूप तारूं येवढ्या तुफानांत कोणत्या खडकावर जाऊन आदळतें किंवा त्याचें काय होतें याचा कोणास कांहींच सुमार लागेना! अशा प्रसंगीं राजाच्या प्रधानांनीं **जॉनसन्**चें साहाय्य घेऊन लोकपक्षाशीं टक्कर मारण्याचा विचार केला. **जॉन्सन्**चीं मतें लहानपणापासून राजपक्षाकडीलच होतीं, व त्यांतून आलीकडे कित्येक वर्षें राजवेतनावर जो स्वस्थ झाला होता; यास्तव वरील कामगिरी त्यानें मोठ्या आनंदानें पतकरली. अमेरिकेंतल्या बंडखोरांनीं

---

* वरील कवीचा दूषणपर काव्यरचना करण्यांत मोठा हातखंडा असे. प्रस्तुत प्रसंगींचा त्याचा कडाका येणेंप्रमाणें होता:——

"He for subscribers baits his hook,
And takes your cash; but where's the book?
No matter where; wise fear, you know,
Forbids the robbing of a foe;
But what, to serve our private ends,
Forbids the cheating of our friends?"

आपली राजनिष्ठा झुगारून देऊन स्वतःच्या स्वातंत्र्याचा जाहिरनामा जेव्हां जगासमोर वाचून दाखविला, व राजाचें प्रजेशीं कोणतें कर्तव्यकर्म आहे तें त्यांत स्पष्टपणें बोलून दाखविलें; तेव्हां **जॉन्सन्**नें आपल्या राष्ट्राचा पक्ष उचलून वरील जाहिरनाम्यास उत्तर म्हणून एक पत्रक प्रसिद्ध केलें. त्याप्रमाणेंच या वेळीं 'जूनियस्' या सहीचीं पत्रें लिहिणारा कोणी नवाच उपस्थित झाला होता, त्याच्या खंडनार्थही **जॉन्सन्**नें कांहीं वेळ हातांत लेखणी धरली होती. याखेरीज आणखीही कांहीं लेख प्रस्तुत सारख्या प्रकरणीं त्यानें प्रसंगानुसार लिहिलेले आहेत. पण या विख्यात पंडिताचा राज्यविषयक विचारांकडे कधींही कल नसल्यामुळें व तशा संबंधाचा ऊहापोहही त्यानें कधीं केला नसल्यामुळें वरील सर्व लेख अगदींच सरासरी आहेत. त्यांत युक्तीपेक्षां भाषासौंदर्य व आवेश हेच गुण विशेषतः आढळतात.

७. आतां एक मात्र ग्रंथ सांगायाचा राहिला. हा **जॉन्सन्**च्या ग्रंथांतील शेवटलें व अत्युत्तम जें 'कविचरित्र' तें होय. सन १७७७ सालीं लंडन शहरांतील चाळीस मोठमोठे पुस्तकवाले एके ठिकाणीं जमून त्यांनीं विचार काढला कीं, आजपर्यंत नामांकित म्हणून जेवढे इंग्रजी कवि झाले त्यांच्या काव्यांची एक नवी आवृत्ति काढावी. हा आपला विचार त्यांनीं **जॉन्सन्** यास कळविला; व त्याच्याशीं असा ठराव केला कीं, प्रत्येक कवीस प्रस्तावनेदाखल असें लहानसें चरित्र त्यानें लिहून द्यावें. हा संकल्प मूळचा इतकाच होता कीं, प्रत्येक कवीचा वृत्तांत अगोदर संक्षेपतः देऊन नंतर त्याच्या प्रसिद्ध प्रसिद्ध ग्रंथांवर थोडी बहुत टीका दिलेली असावी. या कामगिरीबद्दल **जॉन्सन्** यास दोनशें पौंड देण्याची त्यांनीं कबुलायत केली. याप्रमाणें दोहों पक्षांचें संमत झाल्यावर प्रस्तुत ग्रंथकारानें आपल्या कामास हात घातला. या वेळेस त्याचें वय सुमारें सत्तर वर्षांचें होतें; तरी इतक्या वृद्धावस्थेंत असतांही त्याची शरीरप्रकृति इतकी सदृढ होती व मनाच्या सर्व शक्ति इतक्या तरतरीत होत्या कीं, ऐन पूर्ववयांत रचलेल्या ग्रंथांत व या शेवटल्यांत कोणत्याही प्रकारें बिलकुल अंतर दृष्टीस पडत नाहीं. वृद्धत्व दशेंत पुष्कळांस कोणत्याही प्रकारची दगदग होईनाशी होते; स्मरणशक्तीचा तर लोप व्हावयाला लागून बुद्धिही बराबर चालत नाहीं; आणि जीव दुःखानें व काळजीनें थकून गेला असल्यामुळें चित्त उल्हासयुक्त न राहून उदासपणानें व्याप्त झालेलें असतें. पण **जॉन्सन**चे ठायीं वरील विकार एकही उद्भवला नव्हता. ग्रंथरचनेची त्याची

जी पूर्वींची त्वरा असे तशाच रीतीनें त्यानें प्रस्तुत ग्रंथ लिहिला, व त्याची स्मृति तर अशी धड होती कीं, जागोजागचीं अवतरणें त्यानें पुस्तकावलोकन न करतां तशींच केवळ आठवणीवरून लिहिलीं. एरवीं असल्या उद्योगाला म्हटलें म्हणजे अगोदर पुष्कळ दिवस तयारी केली असून शिवाय पुस्तकसंग्रह चाळण्याकरितां सतत जवळ असणें अवश्य होय. पण सदहू चरित्रकारास कसलीही गरज पडली नाहीं. कोशरचनेसारखा प्रचंड उद्योग जसा त्यानें एकट्यानें पार पाडला त्याप्रमाणेंच, किंबहुना त्याहूनही सहज रीतीनें, इंग्रजी कवींचें जीवनवृत्तांत व त्यांच्या काव्यांचें विवेचन हीं त्यानें उडवून दिलीं. प्रस्तुत विषय त्याच्या नेहेमीच्या परिपाठांतला व अत्यंत आवडता असल्यामुळें फक्त शब्दरचनेसच त्यास काय वेळ लागला असेल तो असेल; बाकी विवेचनाची पद्धति त्याजपाशीं अगोदर सिद्ध असल्यासारखीच होती. असो; तर अशा तऱ्हेनें प्रस्तुत चरित्रावली सुमारें तीन चार वर्षांत समाप्त झाली. हींतील मजकूर मूळ संकल्पाहून पुष्कळ वाढल्यामुळें **जॉन्सन्** यास मुळच्या रकमेच्या इतका पैसा वरील पुस्तकवाल्यांनीं आणखी आपण होऊन पाठवून दिला.

सदरील ग्रंथ हा **जॉन्सन्**च्या साऱ्या ग्रंथांत शिरोभाग म्हणून धरला आहे हें वर सांगण्यांत आलेंच आहे. याची भाषापद्धति त्याच्या इतर सर्व ग्रंथांहून साधी व सरळ आहे. याचें कारण यापूर्वींची वीस वर्षें त्याच्या हातचीं लेखणी सुटून तीं प्राय: संभाषण करण्यांतच गेलीं हें होय. या वीस वर्षेंभर इंग्लंडांत साऱ्या विद्वन्मंडळींत त्याचें प्रमुखत्व गाजलें होतें; व त्यांतून काव्यादिग्रंथांवर तर त्याचीं जीं मतें होतीं तींच बहुतकरून पुष्कळांनीं उचललीं होतीं. तो स्वत: कवि होता, व गेल्या पन्नास साठ वर्षांची त्यास जातीनें उत्कृष्ट तऱ्हेची माहिती होती; यास्तव कविता विषयावर यथास्थित विवरण करण्यास त्याच्या इतकी योग्यता त्याकाळीं कोणाचेही ठायीं नव्हती. पोप, **स्विफ्ट्** वगैरे कवींशीं तो स्वत: समकालीन असल्यामुळें, व त्यांच्या मागल्या कवींविषयींचे लोकप्रवाद त्यास ऐकायाला सांपडले असल्यामुळें, गत काळाची स्थिति त्यास पुरतेपणीं ठाऊक होती. शिवाय काव्य व चरित्ररचना हे दोन त्याचे आवडते विषय असून त्यांवर त्यानें पुष्कळ विचार केला होता. या सर्व गोष्टींमुळें प्रस्तुत ग्रंथ फार उत्कृष्ट तऱ्हेचा उतरला; व तेव्हांपासून अद्याप त्याची प्रसिद्धि निर्बाध चालत आली आहे. **ड्रायडन, पोप** वगैरे कवींच्या गुणदोषांचें विवेचन व त्यांचें वृत्तांतकथन वगैरे प्रकार यांत जसे आहेत तसे

दुसऱ्या ठिकाणीं क्वचितच सांपडतील. कोठें कोठें मात्र राज्यप्रकरणी मतभेदास्तव प्रस्तुत टीकाकाराची लेखणी बरीच कडक झाली आहे, व स्थलविशेषीं त्याच्या बुद्धिस्थैर्यास्तव त्यास रसानुभव यथास्थित न होऊन त्याचे अभिप्राय मार्मिक रसज्ञांस अत्यंत असंमत होण्यासारखे पडले आहेत. पण हा प्रकार थोडा असून एकंदर ग्रंथ सामान्य वाचकास व रसिकास अत्यंत प्रिय व मान्य होण्यासारखा आहे.*

८. वरील ग्रंथ सन १७८१ त संपूर्ण झाला. या पुढचा **जॉन्सन्**चा वृत्तांत प्रायः दुःखमयच आहे. त्याच्या आयुष्याचीं यापुढें जीं तीन चार वर्षें उरलीं तीं इष्टमित्रांचें वियोगदुःख व वार्धक्यक्लेश हीं सहन करण्यांतच बहुधा गेलीं. त्याच्या मित्रमंडळापैकीं **गोल्ड्स्मिथ्**, **ग्यारिक्** व आणखी कांहीं जण याच सुमारास मरण पावले; व आपल्या घरांत त्यानें कांहीं निराश्रित अशा स्नेही मंडळीस कित्येक वर्षें जागा देऊन त्यांचें संगोपन केलें होतें, त्यांपैकींही बहुतेक खपून त्याचें घर शुक्र होऊन गेलें. **थ्रेल्** नांवाच्या एका श्रीमान् व संभावित गृहस्थानें **जॉन्सन्** यास पंधरा वर्षें आपल्या घरीं ठेविलें होतें; व त्याची आणि त्याच्या बायकोची आपले ठायीं अतिशयित भक्ति पाहून प्रस्तुत ग्रंथकारही पहिल्या प्रतीचा निःस्पृह व फ्रांटिंग असतां त्यांच्या घरचा निरंतरचा पाहुणा होऊन इतके दिवस राहिला होता. पण तोही सालमजकुरीं मरण पावल्यामुळें **जॉन्सन्**नें आपल्या म्हातारपणचीं इतकीं वर्षें ज्या स्थळीं सुखासमाधानांत काढलीं तें त्यास यापुढें लवकरच अंतरलें. तें असें कीं, घरधन्याचा दाब नाहींसा होऊन त्याची यजमानीण जेव्हां स्वतंत्र झाली, तेव्हां तिचें **जॉन्सन्**वरचें वरकरणी प्रेम तेव्हांच लयास गेलें; व तिची वृत्ति लवकरच चंचळ झाल्यामुळें तो तीस दुसमानासारखा भासूं लागला. असा प्रकार दृष्टीस पडूं लागतांच **जॉन्सन्**नें आपलें बिऱ्हाड उचललें, व आपल्या उदासवाण्या घरांत आपले शेवटचे दिवस घालविण्यास तो तिकडे निघून गेला. तो जातांच **थ्रेल्** बाई अगदीं निर्धास्त होऊन आपले मनोरथ

* वरील ग्रंथाची योग्यता पुढील वाक्यांवरून नजरेस येणार आहे——

"The Lives of the Poets are, on the whole, the best of Johnson's works. The narratives are as entertaining as any novel. The remarks on life and on human nature are eminently shrewd and profound. The criticisms are often excellent, and, even when grossly and provokingly unjust, well deserve to be studied.

Macaulay.

तिनें पुरवून घेतले. एका इटाली देशांतल्या सारंग्यावर तिचें मन बसून लवकरच दोघांचा विवाह झाला. या कृत्यानें तिची लंडन शहरांत अतिशयित छी थू होऊन तीस देशत्याग करावा लागला; मग ती आपल्या नव्या नवऱ्याच्या देशास जाऊन तेथें सुखरूप राहिली. हा सर्व वृत्तांत कळण्यास **जॉन्सन्** वांचला नाहीं. तिचा लाजिरवाणा द्वितीय संबंध ऐकल्यापासून त्याचें मन तिजविषयीं अगदीं विटून गेलें होतें, व त्यानें तिचें नांवही सोडून दिलें होतें. असो, तर अशा स्थितींत प्रस्तुत पंडिताचे सरते शेवटचे दिवस गेले. तो शेवटीं शेवटीं शरीरानें पुष्कळ स्थूल झाला होता; यास्तव स्थूलत्वाचें आनुषंगिक जें जलोदर त्यानें त्याचा शेवट केला. लंडनांतले त्या वेळेचे अत्यंत नामांकित असे चार वैद्य एक पैसा न घेतां त्यास उपचार करीत होते; व त्यांच्या अनुमतानें त्यानें आपल्या शरीरावर मोठे कठीण असे शस्त्रप्रयोगही मोठ्या धैर्यानें करून घेतले. पण त्यांपासून विशेष गुण आला नाहीं. सरते शेवटीं सन १७८४ च्या अखेरीस **जॉन्सन्**चें देहावसान झालें. त्याच्या मागें त्याच्या संबंधाची म्हटली म्हणजे एक सावत्र मुलगी मात्र होती. ही त्याच्या बायकोच्या पहिल्या संबंधाची होय. त्यानें आपली सर्व जिनगी व सुमारें पंधरा हजारांचा ऐवज आपल्या शिद्दी चाकराच्या नांवें करून दिला. हा त्याच्या एका प्रिय मित्रानें त्यास नजर केला असल्यामुळें **जॉन्सन्**चा त्यावर पुष्कळ लोभ असे, व त्यानेंही आपल्या धन्याची पुष्कळ वर्षें एकनिष्ठपणानें चाकरी केली होती.

जॉन्सन्चा अंत्यविधि वेस्टमिनिस्टर नांवाच्या विख्यात स्मशानभूमींत झाला. हें इंग्लंडांतील मोठमोठ्या नामांकित होऊन गेलेल्या पुरुषांचें कबरस्थान होय. या प्रसंगीं **जॉन्सन्**चें अवशिष्ट मित्रमंडळ व इतर कित्येक बडी बडी मंडळी जमा झाली होती. आलीकडे सेंटपॉल नामक विख्यात देवळाच्या समंताद्भागीं मोठ्या कीर्तिमान् पुरुषांचे पुतळे जे उभे केले आहेत त्यांत प्रस्तुत चरित्रनायकाची प्रतिमा अग्रस्थानीं स्थापिली आहे. ज्यानें आपल्या देशभाषेची दैना फेडून तीस व्यवस्थित व सुसंबद्ध केली, व आपल्या चिरस्थायी ग्रंथांनीं तीस शोभा आणली; आणि आपल्या अनेक गुणांनीं व विशेषतः निर्मल आचरणानें जो स्वभूमीचें अभिमानस्थान होऊन साऱ्या जगास उदाहरणभूत झाला, त्या महापंडितास वरील मान अगदीं यथायोग्य मिळाला असें कोण सुज्ञ मनुष्य कबूल करणार नाहीं!

उत्कृष्ट उतारे—(माहे आक्टोबरच्या अंकांत प्रस्तुत कथानकांतील कि-ती भाग आटपला होता तो वाचकांस माहीत असेलच. तेथपासून बाकीचा यांत आलेला आहे. द्रौपदीनें आपल्या वेषांतर घेतलेल्या पतीस अन्योक्तीनें आपलें दुःख निवेदन केलें असतां व कंकानें तीस तसेंच उपरोधोक्तीनें आ-श्वासन दिलें असतां पुढें सांगितल्याप्रमाणें वृत्तांत झालाः—)

जाय [1]निशीथीं साध्वी[2] दावी तिस तत्प्रभाचि वाट तमीं ।
चित्तांत म्हणे भीमा [3]दयिता [4]दयिता नसेन वाटत मी ॥ १ ॥
पाहून म्हणे भीमा आश्रय तुज काय हें [5]महानस हा ।
न यशोहानि सहा गा सुज्ञा [6]सहकाय [7]हेमहान सहा ॥ २ ॥
साश्रु गळां पडुनि म्हणे मेलां किंवा तुम्ही अहां [8]सासू ।
होतें म्हणत व्याली माझीच रिपुक्षयावहां सासूं[9] ॥ ३ ॥
मी काय भली निद्रा सुखदात्री काय हा लहान सखा ।
गमलें वपुचें यशोधिक तरि अन्नचि धरुनि हें महानस खा ॥ ४ ॥
निजलां काय मृतापरि व्हा जागे सिंहसे उठा राहो ।
निद्रा कीर्ति वरा हो [10]ह्रीप्रद हा बाहु [11]भृगुकुठारा हो ॥ ५ ॥
भीम गडबडोनि उठे अंकींच निवास तीस दे [12]वामीं ।
चित्तीं म्हणे बहुदिसां [13]आतळलों या सतीस देवा मी ॥ ६ ॥
दयिते कां आलीस प्रमदे हा [14]आर्द्र कां पदर जाये ।
भ्यालीस भीरु भय कां भेटे त्यालाचि कांप [15]दर ज्या ये ॥ ७ ॥
तूं काय भार भामिनि उतरसि मांडीवरूनि कां बस ये ।
झालें काय वद सुदति सुमुखि सति रडूं नकोचि थांब सये ॥ ८ ॥
देवी म्हणे पुसतसां जाणुनि ही खेद काय मातें हो ।
विनवा तुम्ही तरि सुकृत जें बंधच्छेदका यमातें हो ॥ ९ ॥

---

१ मध्यरात्रीं. २ द्रौपदी. ३ हे प्रिया. ४ आवडती. ५ पाकशाला. ६ शरीरासह. ७ सुवर्णाची हानि. ८ जिवंत. ९ माझीच सासू वीरास प्रसवली असें म्हणत होतें. १० लज्जाप्रद. ११ परशुरामाच्या कुठारास. १२ डाव्या. १३ स्पर्शलों (भेटलों). १४ ओला. १५ भय.

पुसतां नसे स्मृति म्हणुनि बहु उत्तम सांगतें बरें परिसा ।
परि साच निजा नाकीं लोहाची भीड काय ती परिसा ॥ १० ॥
कृष्णसखी द्रुपदसुता धर्मस्त्री सून पांडुराजाची ।
कविगणगणपति गाती कीर्ति [16]सुधासिंधुपांडुरा ज्याची ॥ ११ ॥
कवि जीस राजसूया- माजि व्यापुनि महीनभा[17] गाती ।
झाली विराटसदनीं सैरंध्री परम हीनभागा[18] ती ॥ १२ ॥
जी कुरुसभेंत नेली द्यूतजिता किंकरी म्हणुनि अरिनीं ।
बहु घाबरीच केली जसि देऊनि हाक हस्तिनी[19] हरिनीं ॥ १३ ॥
कीचक नीच कर तिचा धरि परि हरिची सखी न अनुसरली ।
कर आसुडतां पडतां खल तेथुनि दूर ती सुतनु सरली ॥ १४ ॥
पळतां पाठि सतीच्या लागे वेणी धरूनि दे हिसके ।
[20]स्वकराग्रें हि शिवाया न रवि जिच्या कांतिसंपदे हि सके ॥ १५ ॥
लत्ता हाणुनि मूर्छित केली सुकुमार मूर्ति भूपातें ।
अजि सोसलें कसें पति- हृदया सोसो [21]ससभ्य भूपातें ॥ १६ ॥
पक्का बुद्धि करितसे सुयशाची वृद्धि मृत्तिका [22]काची ।
[23]हरिनीं [24]श्ववृत्ति वरिली कीं हंसांनींच वृत्ति काकाची ॥ १७ ॥
तेज तुम्हां असतें तरि उरता हाणोनि [25]विट न लातेला ।
[26]अहितायुला न पीतां तेजस्वी दीप न विटला तेला ॥ १८ ॥
देवा वांचाया हे स्त्री मातीसीच तुडविली लाजो । [27]
तो ही पति उद्धरिना अरिनें व्यसनांत बुडविलीला जो ॥ १९ ॥
हे स्त्री नव्हे प्रतिष्ठा तुमची नरि ईस सोडितां पाणी ।
धर्मचार्येच[28] अतें वदलां कां प्रथम जोडितां पाणी ॥ २० ॥

---

१६ अमृतसिंधूप्रमाणें शुभ्र. १७ आकाश व पृथ्वी गांस. १८ हतभाग्या. १९ हत्तीण. २० आपल्या किरणाग्रांनीं. २१ सभ्य जनांसह. २२ कच्ची (बुद्धि). २३ सिंहांनीं. २४ कुत्र्याचा स्वभाव. २५ जार. २६ शत्रूच्या आयुष्यरूप दारूत. २७ मातीप्रमाणें तुडविलेली स्त्री वांचण्यास लाजो. २८ विवाहकाळची प्रतिज्ञा

निस्तेज मी हि दीपक— [२९]वार्तहराचि तो खरांखु रामेला ।
श्रीरामाच्या हरितां तत्तेजें खल खराखुरा मेला ॥ २१ ॥
मज मरण सुसह परि हें दुःसह बहु घातया न रामेला ।
रक्षी वरूनि जो जन म्हणती बहुधा तया नरा मेला ॥ २२ ॥
दावी रडोनि झाले जे गंध उगाळितां स्वहात [३१] किणी ।
भीम म्हणे विधिलेखनि[३२] लेखनिं[३३]नच वचकिलीस घातकिणी ॥ २३ ॥
नेत्रें पुसोनि कवळुनि भीम सतीला म्हणे उगी न रडें ।
अज्ञातवास नसता तरि अरिचें तेंचि मुरडितों नरडें ॥ २४ ॥
धर्माज्ञेतें भ्यालों मी साध्वि न[३४]अंधनंदनगदेतें ।
सुख गुरुवचोऽनुगाचि वपु दे न [३५]सुरसगंधनंदनगा दे तें ॥ २५ ॥
एकांत नृत्यशाला— शयनीं भेटे असेंचि कर जाये ।
येइल तसेंच माझ्या नृहरीच्या यश जसेंचि [३६]करजां ये ॥ २६ ॥
काळा हि न भीतिस जी स्त्री तूं भ्यालीस काय अल्पा या ।
कल्पाया सत्य स्मित कर म्हण नृत्यालयस्थ[३७]तल्पा या ॥ २७ ॥
कल्पाग्निपुढें कूपीं कृष्णे राहील काय ओलावा ।
गरुड म्हणतां [३८]प्रतिभटा वांचेल कसा म्हणोनि ओ [३९]लावा ॥ २८ ॥
उत्साहभरें हृदयीं [४०]पर्वी [४१]पाथोधिसाचि वाढत मी ।
पूर्वीच नृत्यशाळा— शयनीं जाऊनि बसेन गाढ तमीं ॥ २९ ॥
मुळ मुळ रडों नको सति सीतेस हि सोडिलें न भोगानें ।
तेज असोनि हि वरिलें [४२]कालकृताभ्युदयलय [४३]नभोगानें ॥ ३० ॥
करवुनि खलवधनिश्चय तेथुनि गेली सती स्वशयनातें ।
कंठी क्षपा स्मरोनि प्राणसख्या [४४]पुंडरीकनयनातें ॥ ३१ ॥

---

२९ वात नेणारा. ३० दुष्ट उदरीं. ३१ घट्टे लागलेले. ३२ हे ब्रह्माचे लेखणी ! ३३ लिहितांना. ३४ दुर्योधनाच्या गदेस. ३५ उत्तम रस आणि गंध यांनीं युक्त अशा नंदनवनांत असणारें. ३६ नखांस. ३७ शयन. ३८ हे शत्रो. ३९ लावा पक्षी. ४० पौर्णिमा अमावास्या. ४१ समुद्राप्रमाणें. ४२ कालानें नेमलेले उदयास्त. ४३ सूर्यानें. ४४ कृष्णास.

गांठी तिला पुन्हा तो खल जेंवि पतंग [४५]दीपकलिकेला ।
प्रार्थुनि म्हणे सुमुखि मज भज तुजसी म्यां चुकोनि [४६]कलि केला ॥ ३२ ॥
सुंदरि विराटराजा नांवाचा जाण साच [४७]मत्स्यप हा ।
[४८]शृंगाररसतरंगिणि तळमळतो संगमार्थ मत्स्य पहा ॥ ३३ ॥
जरि हा विराट राजा तरि कांहीं काल कां न वदला गे ।
[४९]वृद्धकलत्र [५०]युव्या मज हें तेंवि पहावयासि पद लागे ॥ ३४ ॥
त्यासि खरें भासेसें [५१]प्रियशिक्षित [५२]सस्मित स्वयें वदली ।
परि कांपली सतीची तनु जैसी [५३]मंदमारुतें [५४]कदली ॥ ३५ ॥
खल पाय धरूं पाहे सुमति म्हणे [५५]कासया [५६]नति सरा हो ।
परि मात्र [५७]निजरहस्या भ्राता वा दास या न विसरा हो ॥ ३६ ॥
तें वाटे त्या [५८]हाला—पानाद्यतिपातकायना सत्य ।
मग मनि म्हणे पियाचा पाहतसे हात काय नासत्य[५९] ॥ ३७ ॥
केल्या संकेतातें ती निजरमणासि सुचवी रमणी ।
विटदृष्टी तें कलत्री भावी स्वनखांत [६०]सूच वीरमणी[६१] ॥ ३८ ॥
त्या शून्यनृत्यशाला—शयनीं [६२]सांजेचि गुप्त भीम निजे ।
जागति ते [६३]स्वाकारें भुजगांच्या नित्य देति भी मनि जे ॥ ३९ ॥
झाली शाला केवल [६४]कृष्णा पोषूनि अंधकारा ती ।
जाणों सुयशोर्थ तमो—गुण धाडी तेथ [६५]अंधकाराती ॥ ४० ॥
आला त्या साध्वीसीं इच्छुनि जो परम नीच [६६]कामरण ।
प्राप्त न होईल कसें त्या मद्यमदांध कीचका मरण ॥ ४१ ॥
पाहे शयनीं निजला होता जो कांत [६७]कीर्तिवरटांचा ।
बसल्या ज्याच्या दुर्जन नागफणारूप [illegible]वर टांचा ॥ ४२ ॥

---

४५ दिव्याच्या ज्योतीस. ४६ कलह. ४७ मत्स्यपुरीचा राजा. ४८ हे शृंगारनदि. ४९ वृद्ध पत्नी. ५० तरुणास. ५१ नवऱ्यानें शिकविलेलें. ५२ हसून. ५३ मंद वायूच्या योगानें. ५४ केळ. ५५ कशाला. ५६ पायां पडणें. ५७ आपल्या संकेतास. ५८ मद्यपानादि पातकांचें घर. ५९ अश्विनीकुमार (सूर्य लवकर कां मावळत नाहीं यावर कीचकाची कल्पना.) ६० सुई. ६१ भीम. ६२ संध्याकाळीं. ६३ भीमाचे बाहु. ६४ कृष्णवर्णा (पक्षीं, साक्षात् द्रौपदीच). ६५ चिर. ६६ मदनयुक्त. ६७ कीर्तिरूप हंसांचा.

जों चांचपी तयाच्या मृगपतिच्या जेंवि [६८]फेरु आंगातें ।
करती करकर जाणों म्हणति जडवरासि मरसि कां [६९]गातें ॥ ४३ ॥
आलों तुज भेटाया घेउनि सर्वस्व हें [७०]उपायन हो ।
प्रमदे त्वत्प्राप्तिस्तव बहु केला विफल हा उपाय न हो ॥ ४४ ॥
असता दीप तरि सुमुखि मानुनि मज मूर्त मदन रमतीस ।
लटकी म्हणूनि हृदया– माजि न देतीस पद [७१]नरमतीस ॥ ४५ ॥
हलुचि म्हणे भीम तुम्ही [७२]सुमहागुणनदनदीप काशाला ।
दीप प्रकाशली कीं पावुनिया [७३]वदनदीपका शाला ॥ ४६ ॥
तुमचे लोकांत अहो कीचक सामान्य काय हो शील ।
परि तूं [७४]वरटेसि [७५]करट नीच कसा [७६]मान्यकाय होशील ॥ ४७ ॥
संगाशि उर्वशीच्या स्वर्गी तरि काय गा [७७]ढवा लाहे ।
सैरंध्री वीरवधू या तुज नरकाय गाढवाला हे ॥ ४८ ॥
नारद म्हणे मिळविलें यश निर्मुनि हेंचि रत्न [७८]मत्तातें ।
वंदावें माथां कीं बुडवावें त्वां धुळींत मत्ता तें ॥ ४९ ॥
धरितोसि जीविताशा तूं [७९]गरलप मंद नीच काशाला ।
[८०]त्वद्रक्तकर्दमें ही आतांचि भरेल कीचका शाला ॥ ५० ॥
भगिनी रडेल तुज अनुमोदुनि नरकालयासि पाठवुनी ।
दुर्मंत्री सुख पावे जी हेमंतांत जेंवि पाठ उनीं ॥ ५१ ॥
ऐसें बोलुनियां [८१]धृत– खळगल [८२]बलजलधि तो भला बुकली ।
पावेल जय कसा [८३]प्रभु– सेतुसवें करिल जो [८४]अला घु[८५]केली ॥ ५२ ॥
प्राणा मुकेल इच्छुनि सिंहीचे गज हि सबहुमान मुके ।
कां न मुके कोल्हा कां छी म्हणतिल त्या जनाधमा न मुके ॥ ५३ ॥

---

६८ कोल्हा. ६९ पलंगाचीं लाकडें. ७० नजराणा. ७१ मनुष्यत्व बुद्धीस. ७२ महागुण-समुद्र. ७३ मुखरूप दीपकास. ७४ हंसीस. ७५ कावळा. ७६ मान्यशरीर. ७७ षंढ. ७८ ब्रह्मदेवानें. ७९ विषप्राशक. ८० तुझ्या रक्ताच्या चिखलानें. ८१ कीचकाचा गळा धरणारा. ८२ बलसमुद्र. ८३ रामाच्या सेतूशीं. ८४ भोपळा. ८५ कलह.

दावी दुरूनि नरक— ग्रामाची भीम कीचका वेस ।
कालिमाजे लघुत्वप्रद शक्तीस तसेचि नीचकावेस ॥ ५४ ॥
जें सुयश पाकशाला मिरवी न [८६]हतेभ [८७]केसरिगुहा तें ।
हें किति असो [८८]नियुद्धा— विषयीं याची नये सरि गुंहातें ॥ ५५॥

विनोद, महदाख्यायिका—(या खेपेस या सदराखालीं ज्या विख्यात पुरुषाचें चरित्र यासकट तीन चार अंकांत आलें आहे त्याच्या संबंधाच्याच आख्यायिका लिहितों. त्यांच्या योगानें वरील चरित्रास विशेष परिस्फुटता येऊन तें मनोरमही अधिक होईल असें वाटतें.)

ऑसबोर्न्.

वरील मनुष्याविषयीं प्रस्तुत चरित्राच्या आरंभीं एके ठिकाणीं उल्लेख केला आहे. तो पुढील गोष्टीवरून स्पष्ट होईल.

ऑसबोर्न् हा लंडन शहरांतला एक पुस्तकवाला होता. एके समयीं यानें इंग्लंडांतल्या एका मोठ्या उमरावाचा पुस्तकसंग्रह खरेदी केला. हा संग्रह फार मोठा असून यांत मोठमोठे किमतीचे ग्रंथ होते. इंग्लंडांतले झाले, तरी स्वतः पुस्तकवाल्यांस आपल्या मालाची परीक्षा तितपतच असते ! तेव्हां यानें आपलीं पुस्तकें नीट व्यवस्थेनें लावून त्यांची नांवनिशी करण्यास **जॉन्सन्** यास बोलावलें. **जॉन्सन्**ला नेहेमी कांहीं तरी काम हावेंच असे; यास्तव वरील उद्योग त्यानें रोजंदारीनें पतकरला. मग नेमल्या दिवशीं हजर होऊन बुकांचा ढीग चाळण्यास व विषयानुक्रमानें त्यांची विल्हेवारी लावण्यास त्यानें आरंभ केला. हें काम करतां करतां **जॉन्सन्** हा स्वतः अभिज्ञ असल्यामुळें पुष्कळ पुस्तकांतील मजकूर मधून मधून वाचून पाही. हें त्याच्या मालकास खपेना. त्याला वाटलें कीं, मी यास दररोजची मजुरी कबूल करून ठवला आहे; तर यानें इकडे तिकडे न बघतां घाण्याच्या बैलाप्रमाणें आपली चक्की सारखी चालू ठेवावी. क्षणभरही खळ पाडूं नये. असें मनांत आणून आपलें वरिष्ठपणाचें नातें गाजवण्यास वरील पुस्तकविक्यानें मोठा रागाचा आवेश आणला, व **जॉन्सन्** यास खडकावून ताकीद देऊं लागला. **जॉन्सन्**नें

---

८६ मारला आहे हत्ती जेंत. ८७ सिंहगुहा. ८८ बाहुयुद्ध. ८९ कार्तिकेयास.

दुसरें तिसरें कांहीं केलें नाहीं; जवळचेंच एक भलें मोठें बूक हातांत घेतलें व आपल्या यजमानाच्या डोक्यांत घातलें ! ! *

स्यामूअल् फूट्.

या नांवाचा एक मोठा प्रसिद्ध नकल्या **जॉन्सन्**च्या वेळेस होता. यास त्यावेळचा **आरिस्टॉफेनीस्** म्हणत असत. † यास दुसऱ्याच्या स्वराचें, बोलण्याचालण्याच्या ढबीचें वगैरे अनुकरण करण्याची कला इतकी अपूर्व साधली होती, कीं तो प्रेक्षकांस हसवून हसवून सोडी. ऐर्लंडची राजधानी डब्लिन येथील एका दवा विकणाराची त्यानें तेथें अशी हुबेहुब नक्कल उडवून दिली, कीं त्यानें चिरडीस जाऊन त्यास चाबकाखालीं सडकलें. असो; तर अशा तऱ्हेनें वरील मनुष्य प्रख्यातीस चढला होता. यानें एकदां **जॉन्सन्**चें सोंग आणण्याचा संकल्प करून तो चोहोंकडे प्रसिद्ध केला. तें **जॉन्सन्** यास कळतांच त्यानें **फूट्** यास निरोप पाठविला कीं, आपण योजलेला बेत सिद्धीस नेणें तो नीट विचार करून न्यावा. रंगभूमि ही लोकांस सन्मार्ग दाखविण्याकरितां स्थापन केलेली आहे. यास्तव आपण सोंग घेऊन येतांच सर्वांसमक्ष मी आपणांस यथास्थित शासन करीन. यांत कधीं अंतर होणार नाहीं. याप्रमाणें नरब पोंचल्यावर मग **फूट्** कशाला **जॉन्सन्**चें नांव काढतो आहे ! त्यानें मुकाट्यानें आपला बेत रहित केला. पुढें आमरणांत दोघांचा स्नेह राहिला.

स्मरणशक्ति.

ही मानसिक शक्ति बहुधा सर्व नामांकित होऊन गेलेल्या मनुष्यांचे ठायीं कमज्यास्त प्रमाणानें आढळते. ही **जॉन्सन्**चे ठायीं मोठी विलक्षण असे.

---

* वरील सामन्याची हकीकत जॉन्सन्नें आपल्या प्रियशिष्यास येणेंप्रमाणें निवेदन केली——

"Sir, the fellow was impertinent to me, and I beat him!"

Boswell's *Life*.

† ऑरिस्टाफेनीस् हा विख्यात प्रहसनकार ग्रीस देशांत होऊन गेला. यानें 'मेघमाला' नामक एक हास्यप्रधान नाटक सॉक्रेटीसावर रचलें होतें. याचा रंगभूमीवर प्रयोग चालला असतां वरील लोक तत्वचत्त्याचें कसें वर्तन केलें वगैरे प्रकार त्याच्या 'चरित्रा'च्या दुसऱ्या भागांत वाचकांस सांपडेल

हिच्या विषयींचें एक उदाहरण बॉसवेल्च्या 'चरित्रा' च्या आरंभीं आहे. तें येणेंप्रमाणें:—

जॉन्सन् पांच सहा वर्षांचा असतां एके दिवशीं त्याच्या आईनें त्याच्या हातीं 'साधारण प्रार्थना' नांवाचें प्रसिद्ध खिस्ती पुस्तक दिलें; आणि एका दिवसाचा पाठ नेमून देऊन त्यास सांगितलें कीं, हें आज संध्याकाळपर्यंत तयार कर. असें सांगून त्याची आई माडीवर गेली, व ही छोटी स्वारी हातीं पुस्तक घेऊन खालीं बसली. मुलानें तो पाठ फार तर दोनदां वाचला असेल; तों लागलींच बूक खालीं टाकून देऊन तो आईच्या पाठीमागें धांवत गेला. आई नुकती दुसऱ्या मजल्यावर गेली होती; आणि मागें पाहतें तों मुलगा पाठोपाठ धांवत आला. तिनें विचारलें "अरे, इतक्यांत माझ्या मागोमाग वर कशाला आलास?" मुलानें उत्तर केलें, "तूं सांगितलेंस तें माझें पाठ झालें." असें म्हणून तो नेमलेला धडा जॉन्सन्नें तेव्हांच मुखोद्गत म्हणून दाखवला!

अडीबाजपणा.

हा गुण जॉन्सन्च्या अंगीं किती पुरतेपणीं वसत होता हें त्याच्या चरित्रावरून वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल. याचा एक मासला तो पेंब्रोक कालेजांत असतां घडून आला. तो असा:—

जॉन्सन् घरचा गरीब व केवळ दुसऱ्याच्या आश्रयानें विद्यालयाचा संसर्ग त्यास लागलेला, यास्तव श्रीमंतांच्या पोरांप्रमाणें त्यास तेथें चंगळ उडवायाला सांपडत नसे हें उघड आहे. हें तर काय, पण त्याचा सहाध्यायी त्यास सोडून गेल्यावर त्यास कित्येक महिने इतकी विपत्ती काढावी लागली, कीं वस्त्रपात्रादिकांचीही त्यास कमताई पडूं लागली. एके समयीं त्याचा जोडा अगदीं फाटून गेलेला पाहून कोणीं त्याच्या दाराशीं एक नवा कोरा आणून ठेविला. ही कोणी आपणावर न कळत मेहेरबानी केलेलीही जॉन्सन्ला खपली नाहीं. त्यानें खाडदिशीं तो नवा बूट लाथेनें दूर भुगारून दिला, आणि तसा पुढें चालता झाला!

नवी मीत.

आम्ही भरतखंडवासी लोक अर्धेमुर्धे रानटीच आहों, व आम्ही आपल्या नायकांस पशूंप्रमाणें वागवितों हें याचें एक मोठें प्रमाण होय; ही पाश्चात्यज-

नांची समजूत आज अनादिसिद्ध चालत आलेली आहे हें आमच्या वाचकां-पैकीं सर्वांस विश्रुत असेलच. पुढील गोष्टीवरून **जॉन्सन्**चें वर्तन आमच्या सुधारलेल्या स्त्रीजित बंधूंशीं कितपत जमून होतें हें सर्वांच्या लक्षांत सहज आल्यावांचून राहणार नाहीं.

ख्रिस्ती लोकांचा पाणिग्रहणविधि देवळांत होत असतो. त्याप्रमाणें नेम-लेल्या दिवशीं प्रस्तुत वधूवरें कांहींसें दूर देऊळ होतें तिकडे घोड्यावर बसून निघालीं. या प्रसंगींचा वृत्तांत **जॉन्सन्**नें खुद्द आपल्या प्रिय शिष्यास येणें-प्रमाणें निवेदन केला. " माझ्या बायकोनें जुन्या कादंबऱ्या पुष्कळ वा-चल्या होत्या, व त्यांनीं तिचें डोकें फिरून जाऊन तीस असें वाटूं लागलें होतें कीं, बायको बाणेदार म्हटली म्हणजे तिनें आपल्या नवऱ्यास दारच्या कुत्र्याप्रमाणें वागवीत असावें. असें करील तरच ती बायको! असें तिला वाटून तिनें मला प्रथमतः सांगितलें कीं, * तुम्ही घोडा फार जलद हाकतां, माझ्यानें तुमच्याबरोबर येववत नाहीं. हें ऐकतांच मी लगाम आखडला, व हळूं हळूं चालायाला लागलों. पण पुनः ती म्हणते काय, अहो किती हळूं तुम्ही चालणार, तुमच्या बरोबर कोणी रेंगाळत बसावें? हें ऐकतांच मी तिचा मतलब जाणला; व मनांत गांठ बांधली कीं, ही एव्हांपासून डोक्यावर बसूं पाहणार, तर हें अगदीं उपयोगी नाहीं. मग तत्क्षणींच मी घोड्यास टांच दिली, व तेव्हांच पार दिसेनासा झालों. त्या रस्त्याच्या दोहों बाजूस कुंपण होतें; तेव्हां मी पुढें निसटून गेलों तरी ती रस्ता चुकणार नाहीं हें मला पक्कें माहीत होतें. पण पुढें अगदीं हळूं हळूं चालायाला लागून ती मला येऊन मिळेसें मीं केलें. ती जवळ आली तों तिच्या डोळ्यांवाटे अश्रु चालले होते!"

---

* वर बहुवचनी सर्वनामाचा जो प्रयोग केला आहे तो खरोखर पाहतां बरोबर नाहीं हें आमच्या वाचकांस बहुधा माहीत असेलच. युरोपांतील स्त्रिया आमच्या वेड्याखुळ्या बाय-कांप्रमाणें कधींही लाजत नसतात. त्या नवऱ्यास एकेरी शब्दानेंच नेहेमी हाक मारतात. हें तर काय, पण वरील गोष्टींत पाणीदार बायकोचें जें लक्षण सांगितलें आहे तें मनांत आण-लें असतां नुसत्या साध्या नांवानेंच संबोधन झालें असतां नवऱ्यानें आपण केवढी मिळविली म्हणून समजलें पाहिजे हें कोणाच्याही सहज लक्षांत येणारें आहे!

पत्रें.

रा० रा० निबंधमालाकर्ते यांसः—

वि० वि०. बहुतेकांच्या मुखांतून आपला लौकिक ऐकत होतों, व त्या प्रमाणें पेशजी आपल्या निबंधमालेचा एक दुसरा अंकही पाहिला होता, परंतु आलीकडे मिरज परगण्यांतील एकंदर शाळांनीं सदर मासिक पुस्तक घेण्याचा ठरावच इकडील अधिकाऱ्यांनीं केल्यावरून अनुक्रमानें अंक येऊं लागले. अनायासें हा समागम झाला, या योगानें अतोनात आनंद होऊन गेला आहे. आपली बुद्धि मुळची तीव्र असून तिजवर अभ्यासाचे संस्कार बहुत झालेले आहेत, व ती जारिणीप्रमाणें कुटिल मार्गाकडे वळत नसून सरल मार्गीं तिची प्रवृत्ति असल्याकारणानें ती अधिक स्तुतीला पात्र होते. रूपानें सुंदर, गुणांनीं परिपूर्ण, व व्यभिचार विमुख, आणि स्वकीयानुकूळ अशी वधू ज्या घरीं नांदत आहे, त्या घरास व त्या घरांतील कुटुंबास किती अप्रतिम शोभा देते, व त्या कुटुंबांतील एकंदर ज्ञातिवर्गाला जसा कांहीं संतोषातिशय होतो, त्याप्रमाणें माझा असे म्हणून ममत्व ठेवून, ती, ज्या देशांत नांदत आहे, तो हा देश, व देशीय, यांस केवळ शोभा येईल इतकेंच नव्हे, तर मोठा फायदा झाल्याशिवाय रहायाचा नाहीं. हा आमच्या मनांतील आशय प्रांजलपणें आपणास कळवावा, म्हणून पत्र लिहिलें. परंतु तो एकाकी होऊं लागला, सबब त्याच्या सोबतीकरितां जाणून कांहीं तरी चार ओळी लिहित आहे. कारण, आपण जसे कांहीं महागजाप्रमाणें झपाट्यानें विद्येची वन्या फिरत आहां. आणि आमची तर तिच्या एका वनांतल्या प्रादेशमात्र भागांतच पिपीलिका गतीनें यात्रा चालली आहे. तेव्हां आपणास हें असें, तें तसें, म्हणून सुचविणें, हें अमळ आमचें साहस कर्मच होय. परंतु, गजदृष्टीला जी कांहीं गोष्ट क्षुल्लक वाटून गेली, तीच पिपीलिकेच्या अल्पदृष्टीला महत्वाची होऊन बसली. म्हणून ती आपल्या स्वभावाप्रमाणें त्या गोष्टीचा विचार करीत आहे.

आपल्या निबंधमालेच्या सप्तेंबर १८७६ च्या ३३ व्या अंकांत पृष्ठ २६ यामध्यें सुभाषित या सदरांतील पद्य—

(४) उद्दंडे भुजदंडे तव कोदंडे परिस्फुराति ।
अरिमंडलरविमंडलरंभाकुचमंडलानि वेपंते ॥

" हे राजा! तुझ्या प्रबळ भुजदंडावर धनुष्य चढलें असतां शत्रूंचें मंड-

ळ, सूर्यमंडल, आणि रंभेचें कुचमंडळ, हीं तिन्हीं कंपायमान होतात. " म्हणजे शत्रूंचा थरकांप होतो, सूर्यास रजःपटलाचा धाक पडतो, आणि रंभादि अप्सरा भावी वीरालिंगनाची उत्प्रेक्षा करून हर्षकंपित होतात. "

हा सर्व अर्थ बरोबरच आहे; परंतु हेत्वर्थ जे दाखविले आहेत, यांत 'सूर्यास रजःपटलाचा धाक पडतो ' या ठिकाणीं, 'सूर्यास आपल्या बिंबभेदाबद्दल धाक पडतो ' असें पाहिजे.

कारण—

"हे राजा! तुझ्या निग्रहशील बाहुदंडाचे ठायीं धनुष्य स्फुरूं लागलें असतां युद्ध प्रसंग होऊन त्यांत कदापीहि, रण न टाकणारे, मोठे अभिमानी, असे शत्रूकडचे असंख्य वीर तुझ्याशीं विमुख न होतां सन्मुख जे मरतील, ते सगळे एका मागून एक, माझें 'सूर्याचें' बिंब फोडून वर उत्तम लोकाला जातील. ती, बिंब फोडून घेण्याची व्यथा, कितपत कशी सोसावी, या धाकानें सूर्यमंडळ कांपतें." 'हें कवीचें हृद्गत असावें' असें वाटतें. व 'रणांत पृष्ठ न दाखवितां सन्मुख जे मरण पावतात, ते सूर्यमंडळाचा भेद करून' वर उत्तम गतीला जातात' अशी शास्त्रप्रसिद्धि आहे. यास प्रमाण —

> द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र सूर्यमंडलभेदिनौ ॥
> परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखोहतः ॥ १ ॥

अर्थ—'हे दोघे सूर्यमंडल भेद करणारे होत. एक सन्यासी, व युद्धीं समोर धारातीर्थी मेलेला, तो एक'. याच प्रमाणाला अनुसरून प्रसिद्ध कवींचे किती एक प्रयोग असलेले आढळतात.———

> युद्धे हतो योधसमूह एष बिंबं पितुर्मे बत भेत्स्यतीति ॥
> मत्वेवपत्युर्महसां कुमारः स च्छादयामास दिवं शरौघैः ॥ १ ॥

चंपुभारत.

अर्थ—'रणांत मेलेला, हा भटसमुदाय, माझ्या पित्याचें बिंब, रे! रे! पुर्ते फोडील; असें मानूनच, नणू, सूर्यपुत्र जो कर्ण यानें त्यांस वर जातांच येऊं नये अशा रीतीनें सगळें आकाश बाण जालानें झांकून टाकिलें.'

तसेंच,

कस्ते शौर्यमदो योद्धुं त्वय्येकं सप्तिमास्थिते ॥
सप्तसप्तिसमारूढा भवंति परिपंथिनः ॥ १ ॥

कुवलयानंद.

अर्थ–'हे राजा! युद्धाकरितां तूं एक घोडा चढलास, पुरे. शत्रु सात घोड्यांवर चढतात. तर त्यापुढें तुझा शूरत्वाभिमान कसचा!' या व्याजरूप निंदेनें राजाची कवीनें अशी स्तुति केली कीं, शत्रु युद्धांत तुझ्यासमोर मरून, सप्ताश्व जो सूर्य, त्याच्या बिंबांतून पार होऊन वर उत्तम गतीला जातात असा तुझा शौर्यमद.

म्हणून—आपला भेद होतो यास्तव सूर्यमंडळ कांपतें. नहून वर उडालेला धुरळा आपल्या डोळ्यांत जाईल, अगर उपरणें वगैरे मळेल म्हणून आलीकडे सूर्य धाक बाळगीत असेल तर नकळे!

याचप्रमाणें सदर सुभाषितांतला पहिला श्लोक—

यदि स्मरामि तन्वंगीं जीविताशा कुतो मम ॥
अथ विस्मृत्य जीवामि जीवितव्यसनेन किं ॥ १ ॥

"प्रियतमेचें स्मरण जर माझ्या ठायीं राहील, तरमग वांचण्याची आशा नकोच; आणि तिचें विस्मरण पडून जर मी जिवंत राहीन तर मग तें जिणें केवळ भारवत् होय!" यांत–

'तें जिणें केवळ भारवत् होय' असें असण्यापेक्षां 'त्या जगण्याच्या चटीपासून काय मजा!' असें असल्यानें भाषांतर बरोबर उतरून अर्थही मनांत फार वेळ घोळत राहतो, असें दिसतें.

व्यसन 'दुःख' अशा अभिप्रायानें आपला अर्थ झाला आहे. परंतु, व्यसन 'चट' असा अर्थ येथें पाहिजे असून तशा अर्थाबद्दल प्रमाणेंही आहेत.

पठकाः पाठकाश्चैव येचान्ये शास्त्रचिंतकाः ॥
सर्वे व्यसनिनो मूढा यः क्रियावान् सपंडितः ॥ १ ॥

महाभारत.

येथें व्यसनी म्हणजे 'नादिष्ट'

व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे।

अमर.

कामजदोषस्तु मृगयाद्यूतस्त्रीमद्यपानादिषु प्रसक्तिः।

असो, 'शंभर लष्कर, दीडशें न्हावी', शुष्क मजकूर वाढला. आणखी जराशी विनंती करितों कीं, मुख्याबरोबर, दोन चांगलीं, दोन वाईट, अशीं मनुष्यें असतातच. त्यांत मुख्याचे आपल्याशीं कारण. बाकीचे कसलेकां असेनात! त्याप्रमाणें मुख्य उद्देश पुढें करून त्याच्या मागून कसल्या बसल्या चार ओळी लिहिल्या आहेत, तर त्या एकाकरितां यांचीही वरदळ आपल्याला सोसावी लागणार आहे. नहून ज्या अर्थीं निबंधांची माळ करायाची आहे, त्या अर्थीं इतकें छिद्र राखणें हें माफक आहे. वेजावांचून मोत्यें ओविलीं जातील कशीं? आतां हें पत्र आपणास पोंचलें, म्हणजे घटकाभर कमरेला कळ देऊन लिहिल्या श्रमाचें सार्थक झालें, परंतु हें पत्र आपल्या मालिकेंत प्रतिबिंबित होऊन परत आम्हांकडे येई पावेतों आपल्यास खचित पोंचलें; असा निश्चय कशानें होणार आहे? तर तें काम आपल्याकडे सोंपवून पत्र पुरें करितों. लिपिप्रमादाची माफी असावी. कळावें लोभ करावा हे विनंती.

तारीख १०।१।१८७७ इसवी.

कृष्णाजी श्रीपत अर्जुनवाडकर,

स्कूलमास्तर मालगांव इलाखा मिरज.

वर्गणीची पोंच.

रा॰ रा॰ गणपतराव देवजी कलकर	३	०
,, ,, दाजी बल्लाळ भावे	२	८
————नेटिव लायब्ररी, खडकाळे.	१	१०
————————, पेण	२	१४
————————, मालेगांव	२	०
,, ,, केशव नारायण केतकर..	२	१४
,, ,, मार्तंड विठ्ठल भालेराव	२	१४
,, ,, गोविंद बल्लाळ खरे	२	१४
,, ,, सखाराम मोरेश्वर चितळे..	२	१४
,, ,, लक्ष्मण रघुनाथ मोडक	२	१४
Major G. A. Jacob	6	2
,, ,, माधव नीळकंठ पुरंदरे	२	८
,, ,, वामन विष्णु घाणेकर	२	१४
,, ,, गोविंद गणेश नरवणे	२	८
,, ,, रंगनाथ वासुदेव गोरे	३	६
————नार्मल स्कूल, नागपुर	४	१३॥
,, ,, कृष्णाजी लक्ष्मण देसाई..	२	१४
,, ,, हणमंत बापूराव अत्रे	२	८

Registered No. 93 of 1877.

वर्गणीदारांस सूचना.

हें या पुस्तकाचें चवथें वर्ष होय. या अंकांत सालाबादप्रमाणें आमच्या जागजागींच्या मुकत्यारांचीं नांवें वर्गणीदारांच्या माहितीकरितां खालीं देतों:—

रा. रा. नारायण कृष्ण धारप; मुरारजीची चाळ मजला ३ गिरगांव, मुंबई.

" " बाळाजी प्रभाकर मोडक; हायस्कूल, कोल्हापूर.

" " लक्ष्मण शिवराम कोल्हटकर; हायस्कूल, सातारा.

" " जनार्दन बाळाजी मोडक; हायस्कूल, रत्नागिरी.

" " श्रीकृष्ण बापू फाटक; हेडमास्तर मद्रेसा, इंदूर.

" " विष्णु मोरेश्वर महाजनी; हायस्कूल, अकोलें.

" " रघुनाथ बाळकृष्ण तळवळकर; हायस्कूल, उमरावती.

" " पांडुरंग व्यंकटेश चिंतामणिपेठकर, धारवाड.